

O'ZBEK TOPONIMLARINING LUG'AT SHAKLI TAHLILI

Xolto'rayeva Sarvinoz Uktam qizi

Qarshi tuman 71-maktab, birinchi toifali o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17076129>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi toponimlar — ya'ni joy nomlari — tilshunoslik nuqtai nazaridan, xususan, ularning lug'aviy shakllari asosida tahlil qilinadi. Toponimlar xalq tilining qadimiy qatlamlarini, tarixiy xotirasini va madaniy merosini o'zida mujassam etgan muhim til birliklari hisoblanadi. Ushbu maqolada toponimlarning tarkibiy tuzilishi, etimologiyasi, semantik guruhlari va leksik shakllari o'rganiladi. Jumladan, geografik obyektlar, shaxs nomlari, iqtisodiy faoliyat va tabiat hodisalari bilan bog'liq toponimlar misolida ularning lug'aviy xususiyatlari tahlil etiladi. Shuningdek, maqolada o'zbek toponimikasida ko'p uchraydigan affiks va so'z birikmalarining fonetik, morfologik hamda semantik tahliliga ham alohida e'tibor qaratilgan. Bu tahlil orqali toponimlarning lingvistik va madaniy qiymatini aniqlash, ularning zamonaviy o'zbek tilidagi o'rni va ahamiyatini belgilash ko'zda tutilgan. Tadqiqot natijalari toponimik merosni saqlash, yangicha nomlash jarayonlariga ilmiy asos yaratish va milliy o'zlikni anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: toponimika, lug'aviy tahlil, etimologiya, semantika, geografik nomlar, o'zbek toponimlari, tilshunoslik, morfologik tuzilish, madaniy meros, tarixiy joy nomlari.

Аннотация. В данной статье рассматриваются топонимы узбекского языка — то есть названия мест — с лингвистической точки зрения, в частности на основе их лексических форм. Топонимы являются важными языковыми единицами, воплощающими древние слои народного языка, историческую память и культурное наследие. В статье изучаются структурный состав, этимология, семантические группы и лексические формы топонимов. В частности, на примере топонимов, связанных с географическими объектами, именами собственными, экономической деятельностью и природными явлениями, анализируются их лексические особенности. Кроме того, в статье уделяется особое внимание фонетическому, морфологическому и семантическому анализу часто встречающихся аффиксов и словосочетаний в узбекской топонимике. Этот анализ направлен на определение лингвистической и культурной ценности топонимов, а также их места и значения в современном узбекском языке. Результаты исследования способствуют сохранению топонимического наследия, созданию научной базы для новых процессов именования и осознанию национальной идентичности.

Ключевые слова: Топонимика, лексический анализ, этимология, семантика, географические названия, узбекские топонимы, языкознание, морфологическая структура, культурное наследие, исторические названия мест.

Annotation. This article analyzes toponyms in the Uzbek language—that is, place names—from a linguistic perspective, focusing particularly on their lexical forms. Toponyms are important linguistic units that embody the ancient layers of the vernacular language, historical memory, and cultural heritage. The article examines the structural composition, etymology, semantic groups, and lexical forms of toponyms. Specifically, it analyzes the lexical features of toponyms related to geographic objects, personal names, economic activities, and natural phenomena. Additionally, special attention is given to the phonetic, morphological, and semantic analysis of common affixes and word combinations found in Uzbek toponymy. This analysis aims to determine the linguistic and cultural value of toponyms, as well as their place and significance in contemporary Uzbek. The research results contribute to preserving toponymic heritage, establishing a scientific basis for modern naming processes, and fostering national identity awareness.

Keywords: Toponymy, lexical analysis, etymology, semantics, geographic names, Uzbek toponyms, linguistics, morphological structure, cultural heritage, historical place names.

To'ra Nafasovning "O'zbekistanning janubiy rayonlari toponimlarining izohli lug'ati" asari o'zbek tilshunosligida toponimika sohasida muhim ilmiy yutuq hisoblanadi. Ushbu asar joy nomlarining etimologiyasi, morfologiyasi va semantikasini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, o'zbek tilining rivojlanishi va uning madaniy merosini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ba'zi ilmiy tadqiqotchilar ushbu asarning metodologik jihatdan mukammalligi va to'plangan ma'lumotlarning boyligi haqida ijobiy fikr bildirishgan. Masalan, Poyon Ravshanov asarning ahamiyatini yuqori baholagan va uni tilshunoslikda muhim voqea sifatida ta'riflagan. Uning fikricha, Nafasovning mehnati nafaqat joy nomlarini to'plash, balki ularning chuqur tahlilini amalga oshirishga qaratilgan. To'ra Nafasovning ushbu asari o'zbek tilshunosligida toponimika sohasida muhim ilmiy yutuq hisoblanadi. Ushbu lug'at nafaqat joy nomlarini to'plash, balki ularning etimologiyasini, morfologiyasini va semantikasini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Kitobda joy nomlarining shakllanishi, ularning fonetik va grammatik xususiyatlari, shuningdek, tarixiy va madaniy kontekstdagi o'zgarishlari yoritilgan.

Metodologik yondashuv. Asarda joy nomlari lingvistik, tarixiy va madaniy jihatdan tahlil qilingan. Nafasov toponimlarni to'plashda keng qamrovli metodlarni qo'llagan:

- Poligrafik usul: Mahalliy aholining og'zaki so'zlashuvini yozib olish.
- Arxiv tadqiqotlari: Yozma manbalarni o'rganish.
- Maydon tadqiqotlari: Hududlarda bevosita kuzatishlar o'tkazish

Ushbu metodlar yordamida Nafasov joy nomlarining shakllanish jarayonini va ularning ma'nolarini aniqlashga muvaffaq bo'lgan.

Har bir xalqning tili uning tarixi, madaniyati, dunyoqarashi va ijtimoiy hayotining aksidir. Tilshunoslikning muhim sohalaridan biri bo'lgan toponimika esa ushbu aksning eng muhim jihatlaridan birini – joy nomlari orqali milliy tafakkurni, tarixiy xotirani va madaniy merosni ifodalaydi. O'zbek tilidagi toponimlar – bu oddiy geografik atamalar emas, balki ularda xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, urf-odati, diniy e'tiqodlari, ijtimoiy tuzumi va tabiatga munosabati mujassamdir. Har bir toponim o'zida ma'lum bir tarixiy bosqichni, til qatlamini yoki madaniy izni aks ettiradi. Toponimlar lug'at shaklida tahlil qilinar ekan, ularning etimologik ildizlari, grammatik qurilishi, semantik yo'nalishi va leksik tarkibi aniqlanadi. Bu esa faqat tilshunoslik nuqtai nazaridan emas, balki tarix, geografiya, etnografiya va madaniyatshunoslik uchun ham muhim manba hisoblanadi. Ayniqsa, o'zbek toponimlarining shakllanishi va rivojlanishi jarayonini o'rganish orqali biz o'tmishda yashab o'tgan ajdodlarimizning til va tafakkur olamiga nazar tashlaymiz, ular qanday atamalar bilan o'z atrofiga nom berganini tushunamiz.

O'zbek toponimikasining tahlili shu jihatdan dolzarb bo'lib, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda ham katta o'rin egallaydi. Bugungi globallashuv davrida ona tilimizdagi geografik nomlarning kelib chiqishi, tarkibi va ma'nosini o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Jumladan, yangi aholi punktlari, mahallalar yoki ob'ektlarga nom berishda mavjud toponimiy an'analardan foydalanish, tarixiy nomlarni tiklash va ularni to'g'ri yozish, talaffuz qilish masalalari ham shu yo'nalish bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi toponimlarning lug'aviy shakldagi tahliliga e'tibor qaratiladi. Ya'ni, joy nomlarining tarkibiy qismlari, ularning semantik turlari, tarixiy va etimologik ildizlari, hamda lingvistik xususiyatlari tizimli ravishda o'rganiladi. Shuningdek, toponimlardagi eng ko'p uchraydigan leksik birliklar ham tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi — o'zbek toponimikasining lug'aviy xazinasini chuqur o'rganish orqali tilimizdagi nomlar tizimini yanada anglash, ularning tilshunoslikdagi o'rni va ahamiyatini yoritishdir.

Toponimlarning lug'aviy tahlili: mohiyati va ahamiyati. Lug'aviy tahlil — bu toponimning tarkibiy qismlarini, so'z ildizlarini, affikslarini, tarixiy va dialektal shakllarini aniqlash hamda ularning ma'nosini izohlashga qaratilgan tilshunoslik usulidir. O'zbek toponimlarini lug'aviy shaklda tahlil qilish orqali quyidagi jihatlar aniqlanadi:

- So'z ildizi: Toponimning negizini tashkil etuvchi so'z aniqlanadi (masalan, *Toshkent* — "tosh" va "kent" so'zlarining qo'shilmasi).
- Etimologik qatlam: Toponimlar qadimiy turkiy, fors-tojik, arabiy yoki boshqa tillardan o'zlashtirilgan bo'lishi mumkin.
- Leksik-semantik guruhlar: Toponimlar ko'pincha geografik obyekt (daryo, tog', cho'l), hayvonot olami, shaxs nomi yoki faoliyat turi bilan bog'liq bo'ladi.

Toponimlarning semantik guruhlanishi. O'zbek toponimlari lug'aviy ma'nolariga ko'ra bir necha semantik guruhlariga bo'linadi:

1. Geografik xususiyatga oid toponimlar:
 - *Qiziltepa, Bo'zsuv, Yangiqo'rg'on, Chortoq* — tuproq rangi, suv manbai yoki qo'rg'onlar asosida yaratilgan nomlar.
2. Shaxs nomlari bilan bog'liq toponimlar:
 - *Almaliq, Iskandar, Temurqo'rg'on* — tarixiy shaxslar yoki etnik guruhlar nomiga borib taqaladi.
3. Faoliyat yoki ijtimoiy hodisaga doir toponimlar:
 - *Paxtakor, Ko'tarma, Bozorjoy* — iqtisodiy faoliyatni aks ettiradi.
4. Hayvonot va o'simlik dunyosiga oid toponimlar:
 - *Jayhun, Buloqboshi, Arslonbob* — hayvonlar, daraxtlar va suv manbalariga oid atamalar ishtirok etgan.

Toponimlarda uchraydigan leksik birliklar. Ko'plab o'zbek toponimlarida uchraydigan so'z shakllari mavjud bo'lib, ular lug'at shaklida tahlil qilinadi:

- -kent / -kand / -kandiy: shaharcha, aholi punkti (*Toshkent, Samarqand*).
- -tepa / -qir / -tog': yer relyefi (*Qiziltepa, Do'stliqir, Bobotog'*).
- -suv / -daryo / -buloq: suv manbai (*Bozsuv, Surxondaryo, Buloqboshi*).
- -qo'rg'on / -qala / -hisor: mudofaa, tarixiy inshootlar (*Qo'qon, Termizqala, Hisor*).

Bunday birliklar turli hududlardagi toponimlarning tarixiy va madaniy qatlamlarini ochib beradi. O'zbek toponimlarining lug'aviy shaklidagi tahlili nafaqat tilshunoslik, balki tarix, madaniyatshunoslik, geografiya kabi fanlar uchun ham muhimdir. Har bir toponim — bu xalqning ma'naviy va moddiy boyligini ifodalovchi til yodgorligidir. Ularni chuqur o'rganish orqali milliy o'zlikni

anglash, tarixiy xotirani mustahkamlash va madaniy merosni saqlash mumkin. Shuningdek, zamonaviy geografik nomlarni belgilashda ham bu tahlil usullaridan samarali foydalanish mumkin.

Tadqiqot metodologiya. To'ra Nafasovning "O'zbekistanning janubiy rayonlari toponimlarining izohli lug'ati" asari toponimik tadqiqotlar sohasida o'zining sistematik va ilmiy asoslangan yondashuvi bilan ajralib turadi. Tadqiqotda quyidagi asosiy metodlardan foydalanilgan:

1. Maydon tadqiqotlari. Nafasov joy nomlarini bevosita janubiy hududlar aholisi orasidan so'roq qilish, mahalliy og'zaki manbalardan foydalanish orqali to'pladi. Bu usul toponimlarning haqiqiy talaffuzini va mahalliy variantlarini aniqlash imkonini berdi.

2. Arxiv va adabiy manbalarni o'rganish. Tarixiy hujjatlar, xaritalar, eski yozma manbalar, va avvalgi lingvistik tadqiqotlar asosida toponimlarning tarixiy kelib chiqishi tahlil qilindi.

3. Lingvistik tahlil. Toponimlarning morfologik tuzilishi, etimologiyasi va semantik xususiyatlari o'rganildi. So'zning ildizlari, qo'shimchalari, va qo'shma so'zlardan tashkil topgan nomlar tahlil qilindi.

4. Tipologik va funksional yondashuv. Toponimlar ma'nosi va funksiyasi bo'yicha guruhlandi: geografik ob'ekt nomlari, qishloq va shahar nomlari, tabiat hodisalari nomlari va boshqalar. Bu usul ular orasidagi farq va o'xshashliklarni aniqlashga yordam berdi.

5. Taqqoslash va sintez. Toponimlarning o'zbek tilining boshqa mintaqalardagi nomlar bilan bog'liqligi va farqlari tahlil qilindi. Bu orqali hududiy dialektlar va tarixiy o'zgarishlar ko'rsatildi.

Tadqiqot muhokamasi. To'ra Nafasovning lug'atidagi toponimlarni tahlil qilish natijalari bir qator muhim ilmiy va madaniy ahamiyatlarga ega:

- Toponimlarning lingvistik boyligi. Tadqiqot ko'rsatdiki, o'zbek toponimlari asosan qadimiy turkiy til qatlamlaridan, fors, arab va boshqa tillardan kirib kelgan so'zlardan tashkil topgan. Bu esa O'zbekiston janubi hududining boy madaniy va tarixiy merosini aks ettiradi.

- Hududiy o'ziga xoslik. Asarda keltirilgan toponimlar nafaqat ularning lug'aviy shakli, balki ularning geografik joylashuvi, tarixiy voqealar va mahalliy urf-odatlar bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlanadi. Bu topilgan nomlar hududning milliy o'zligining ifodasi ekanini ko'rsatadi.

- Toponimik nomlash me'yorlari. Tadqiqot davomida topilgan qo'shimcha ma'lumotlar o'zbek toponimlarining shakllanish qoidalari, morfologik va

semantik printsiplari haqida yangi bilimlar berdi. Bu esa tilshunoslikka, ayniqsa, nomshunoslikka yangi yondashuvlar kiritishga imkon yaratadi.

- Tarixiy va madaniy axborot manbai. Har bir toponim o'zida hudud tarixi, xalqning qadimiy e'tiqodlari va tabiat bilan munosabatini aks ettiradi. Shu bois, Nafasovning lug'ati nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya, tarix va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

- Amaliy ahamiyati. Ushbu lug'at zamonaviy O'zbekistonda yangi obyektlarga nom berishda, tarixiy joy nomlarini tiklashda va geografik nomlash siyosatini shakllantirishda qo'llanilishi mumkin. Bu esa milliy til va madaniy merosni saqlashga yordam beradi.

Misollar va tahlil. To'ra Nafasovning "O'zbekistanning janubiy rayonlari toponimlarining izohli lug'ati" asari o'zbek toponimikasi sohasida noyob ilmiy manba bo'lib, O'zbekiston janubiy hududlarining geografik nomlarini tizimli tarzda yig'ish va ularning chuqur izohini berishga qaratilgan. Asar lingvistik, tarixiy va madaniy nuqtai nazardan toponimlarni o'rganishga xizmat qiladi.

Ism: Qoratepa

- Izoh: "Qora" so'zi qora rangni, "tepa" esa balandlik, tog' degan ma'noni anglatadi.

- Tahlil: Bu toponim geografik ob'ektni ifodalaydi — qoramush, qorako'l, yoki qora tuproq bilan qoplangan baland joy. "Qoratepa" nomi hududning fizik xususiyatini yoritadi va mahalliy aholining tabiat bilan munosabatini aks ettiradi. Bu turdagi birikmalar o'zbek toponimikasida juda keng tarqalgan bo'lib, nomning ikki so'zdan tashkil topishi morfologik jihatdan birikma shakliga misoldir.

Ism: Qo'shtepa

- Izoh: "Qo'sh" so'zi "ikki, juft", "tepa" — balandlik, tog' degan ma'noda.

- Tahlil: Bu toponim hududda ikkita tepa yoki balandlik borligini bildiradi. Toponimlar ko'pincha hududning xarakteristik geografik xususiyatlarini aks ettiradi, bu esa ma'lum bir hududning tabiiy landshaftini tushunishga yordam beradi.

Ism: To'rtko'cha

- Izoh: "To'rt" raqam, "ko'cha" — yo'l, ko'cha.

- Tahlil: Bu nom shahar yoki qishloq ichidagi to'rt yo'l yoki ko'chaning kesishgan joyini anglatadi. Bu turdagi nomlar ko'proq inson faoliyati bilan bog'liq va urbanizatsiya jarayonlarini ko'rsatadi. Shuningdek, u hududni rejalashtirish, joylashish bo'yicha ma'lumot beradi.

Ism: Oqtosh

- Izoh: "Oq" — oq rang, "tosh" — tosh, qoya.

• Tahlil: Bu toponim tabiat elementiga ishora qiladi, ya'ni hududda oq rangdagi toshlar yoki qorishqon joy mavjud. Bu turdagi nomlar ko'pincha tabiatning rang va shakllariga asoslangan bo'lib, geografik nomlarning semantik jihatdan boy ekanligini ko'rsatadi.

Ism: Yangiobod

• Izoh: "Yangi" — yangi, "obod" — obod qilingan, rivojlangan joy.

• Tahlil: Bu nom yangi tashkil etilgan yoki qayta tiklangan qishloq yoki shaharcha ekanligini bildiradi. Toponimlarning bunday shakli ko'pincha tarixiy o'zgarishlar va ma'muriy boshqaruvdagi yangiliklarni aks ettiradi.

To'ra Nafasovning lug'atidagi toponimlar asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

- Toponimlarning shakllanishi — ko'p hollarda so'z birikmalaridan tashkil topgan bo'lib, ular geografik, ijtimoiy va madaniy jihatlarni ifodalaydi.

- Fonetik va morfologik xususiyatlar — o'zbek tilining maxsus qo'shimchalari va talaffuz an'analari to'ponimlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

- Semantik qatlam — joy nomlari ko'pincha tabiat hodisalari (tepa, daryo, tosh), raqamlar (to'rt, ikki), sifatlar (oq, qora) va tarixiy hodisalar bilan bog'liq bo'ladi.

- Madaniy meros — topilgan nomlar hududning tarixiy, etnik va madaniy kontekstini aks ettiradi, mahalliy aholining til va dunyoqarashining aksidir.

- Amaliy ahamiyati — bu toponimlar geografik joylarni aniqlashda, madaniy merosni saqlashda va o'zbek tilshunosligida asosiy manba sifatida xizmat qiladi. To'ra Nafasovning "O'zbekistanning janubiy rayonlari toponimlarining izohli lug'ati" asari o'zbek tilshunosligi, ayniqsa toponimika sohasida muhim ilmiy yutuq hisoblanadi. Ushbu lug'at O'zbekiston janubiy hududlaridagi joy nomlarini tizimli ravishda yig'ish va ularning etimologiyasi, morfologiyasi hamda semantikasi bo'yicha chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Asarda to'plangan topnomlar faqat geografik belgi emas, balki hududning tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayotining muhim ko'rsatkichidir. Nafasovning ilmiy metodologiyasi va keng qamrovli tadqiqotlari toponimlarning lingvistik va madaniy qatlamlarini aniqlashga yordam berdi. Bu esa O'zbekistondagi turli hududlarning til va madaniyat merosini o'rganishda yangi ufqlarni ochdi. Shuningdek, lug'at zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda, tarixiy geografiyada, madaniyatshunoslikda va amaliy nomlash sohasida keng qo'llanilishi mumkin bo'lgan boy ma'lumotlar manbai bo'lib xizmat qiladi. Nafasovning mehnati o'zbek tilshunosligida toponimika yo'nalishini yanada rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratdi.

Kelajakda ushbu asarga asoslanib boshqa hududlarning toponimik o'rganishlari amalga oshirilishi, yangi metodlar va texnologiyalar yordamida joy nomlarining yanada chuqur tahlili olib borilishi ilmiy jihatdan foydali bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nafasov, T. (1988). O'zbekistanning janubiy rayonlari toponimlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi.
2. Sobirov, A. (2010). "O'zbek toponimikasining tarixiy rivojlanishi". Til va Adabiyot, 3(12), 45-52.
3. Rustamov, M. (2015). "O'zbekiston hududidagi geografik nomlarning lingvistik tahlili". O'zbek tilshunosligi jurnali, 7(4), 67-75.
4. Tursunov, S. (2018). "Toponimika va uning milliy madaniyatdagi o'rni". Madaniyatshunoslik tadqiqotlari, 2(5), 23-31.
5. Karimov, D. (2021). "O'zbek toponimlarining etimologiyasi va ularning tarixiy ahamiyati". Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi, Toshkent Davlat Universiteti.
6. O'zbekiston Respublikasi Milliy Ensiklopediyasi. (2017). Toponimika. Toshkent: O'qituvchi.
7. Erkinov, J. (2019). "O'zbek tilining geografik nomlari: tarix va zamonaviy holat". Tilshunoslik olimi, 4(9), 101-110.

WOC
WORLD
ONLINE
CONFERENCES